

gijs wallis de vries

berlijn, behoedzaam

bespreking van in der luisenstadt

In 1983 is in Berlijn bij Transit een mooie studie verschenen over de stadsgeschiedenis van de vroegere Luisenstadt, de wijk die nu Kreuzberg heet. Auteurs van de studie zijn: Christiana Bascòn-Borgelt, Astrid Debold-Kritter, Karin Ganssaue en Kristiana Hartmann. Prof. Hartmann verzorgde het concept, de eerste drie schreven de hoofdstukken over de bouwgeschiedenis en de sociale ontwikkeling van Luisenstadt tot begin 1900; over de Heinrichplatz; en over het blok 121 aan de Schlesische Poort. Het is een boek van de IBA-Arbeitsgruppe Stadterneuerung, waarvan prof. Hardt-Walther Hämer de leiding heeft, en die momenteel de 'behoedzame stadsvernieuwing' tot strategie heeft verheven. Een mooi boek is het, Een mooi boek is het; kaarten, plattegronden, aanzichten en foto's brengen de geschiedenis van een dichtbevolkte wijk uit industrialiserend Berlijn in beeld.

Het is ook een boek van belang, omdat het zich bezint op het behoud van de bestaande structuur, aan de hand van bronnenonderzoek vooroordelen weerlegt, en aan de hand van typologie inzicht biedt in mogelijk hergebruik. Men zou wensen dat opdrachten tot het doen van zulke studies vast onderdeel van elke stadsvernieuwingstrategie waren; ze zijn immers voor alle betrokkenen onmisbaar. Stadsvernieuwing zou dan een taak vervullen die verder gaat dan het op actueel peil brengen van de bewoonbaarheid.

morele en esthetische agressie tegen de 19e eeuw

Evenmin als men na Aldo Rossi de stad nog als organische totaliteit beschouwt maar als een geheel uit delen, zo mag men de woningvoorraad ook niet meer gelijkstellen, maar is zij verschillend te beoordelen naar gelang het gaat om oude wijken en hergebruik dan wel om nieuwbouw en uitbreidingswijk. Elke wijk heeft zijn eigen gestalte, maar welke kennis levert de nauwgezette bestudering ervan op? De auteurs van *In der Luisenstadt* ontwikkelen met name een sociologisch en een typologisch argument. Daarvoor moeten zij het gangbare beeld dat de moderne beweging van de 19e eeuw heeft gesmeed herzien.

Allereerst, door sociale statistieken en de in Berlijn kennelijk zeer informatieve woningkartotheek te raadplegen, weerleggen de auteurs een verkeerd moreel oordeel als zou de Mietkaserne¹ alleen de uitbuiting van arbeiders hebben gegarandeerd. Er woonden aanvankelijk zowel eigenaars als huurders,

burgerlijke families, handwerkers, arbeiders, alleenstaande mannen en vrouwen, en kostgangers. De betiteling als rampzalig en mensonwaardig, die verketting van het Berlijnse Miethaus door Werner Hegemann², dat pleidooi voor sanering door strokenbouw en uitbreiding met tuinsteden, ze berustten alle op een foute evaluatie met anachronistische criteria.

Inderdaad, vaak waren de huurkazernes overvol, was de huuropbrengst woekerwinst, lieten comfort en hygiëne alles te wensen over, woonden hele gezinnen op één kamer, werden kelders bewoond helaas!

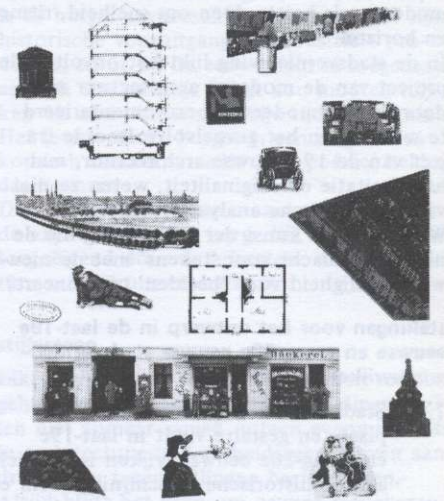
Toegegeven, de straten waren vaak te breed en te lang voor woonstraten, te smal voor een laanprofiel, stadspleinen waren te groot voor het verkeer, te klein voor een park. Dringende behoeften waren onvervuld. Maar dit gold al evenzeer voor de sociale status van de bezitsloze klasse, terwijl hun politieke vrijheid bij het Berlijnse parlement van huisbezitters in slechte handen was. En het gold helemaal voor hun economische positie, de uitbuiting van de arbeid.

Maar men verwerpt toch ook de 19e eeuwse literatuur niet, Theodor Fontane bijvoorbeeld, omdat ze niet ondubbelzinnig partij koos voor het socialisme? En heeft men de fabriek of het parlement, erfenissen van die eeuw, verworpen omdat het laatste ten opzichte van de gevestigde macht te gedwee was en voor het volk te bang dat in de fabriek tot slaaf werd gemaakt? Integendeel, het zijn alle drie leerscholen geweest; van culturele integriteit bij Fontane, van technologische inventiviteit in fabrieken, van politieke emancipatie in parlementen.

De auteurs van *In der Luisenstadt* beantwoorden de vraag van de woonwaarde van de Miethaus-stedebouw door te verwijzen naar de toeëigening door arbeiders en de sporen van hun bewoning, de sociale rol van straten, de economische rol van goedkope woningen voor nieuwe bewoners zoals buitenlanders en jongeren. Ze gaan uit van de idee van transformatie en behoud: geschiedenis is progressiever dan tabula rasa, en een bombardement is evenmin revolutionair als kaalslag.

Ten tweede weerleggen de auteurs het esthetisch vooroordeel als zou de gevel bedrog zijn, monotoon de straat, de stijl namaak. Want zo'n evaluatie gaat voorbij aan de interessante typologie van het Miethaus, waarvan de gevel zich van een sober neoklassicisme via barokke en gothische imitatie ontwikkelt naar Jugendstil en Art Nouveau, zoekend naar verandering, maar in *dezelfde*

In der Luisenstadt. Studien zur Stadtgeschichte von Berlin-Kreuzberg. : TRANSIT

Christiane Bascòn-Borgelt, Astrid Debold-Kritter, Karin Ganssaue & Kristiana Hartmann, *In der Luisenstadt. Studien zur Stadtgeschichte von Berlin-Kreuzberg*. Uitgeverij Transit Berlin 1983, 144 pag., geill, prijs ± f 30,-.

maat, in *hetzelfde* beeld, in de straatgevel, in dat raadsel dat gestalte en plek van het verdwenen landschap tot geheim heeft. De modernen hebben de betekenis ervan geleidigd en zagen uit naar een open bebouwingwijze.³ Wat moesten, zo vragen de auteurs zich retorisch af, huurhuizen met individueel vormgegeven gevels? Welke opdrachtgever wilde zich nog in een gevel representeren of zelfs vereeuwigen, het ging toch vooral om snelle verkoop of goede verhuurbaarheid? Toen men uit morele drang de huurkazernes verwierp, toen men uit purisme de gevels, die sociale desintegratie verhulden afstucte, toen hadden de naakte huizen niets meer te verbergen. Ze waren eerlijk geworden – en lelijk (p. 70).

postmodernisme en stadsvernieuwing

'Behoedzaam ingrijpen zou betekenen de bewoners toe te lichten welke rol de ornatte gevel in de loop van de geschiedenis had en welke technische en esthetische middelen en mogelijkheden er zouden zijn om de gevels te vernieuwen, om dan, met hen samen, tot een beslissing te komen voor een nieuwe gevelexpressie.' (p. 72).

Is dat nu niet aardig? De taboeïsering van het ornament is onlangs omgeslagen in een 'must'. De plastische en puristische drang van de modernen lijkt thans in haar tegendeel verkeerd. De postmodernist herinnert graag aan de geslotenheid en opsmuk van vroeger, en schuwt daarbij geen contaminatie. Invocatie van verleden en context legitimeren echter beslist geen artistieke willekeur.

1. Goerd Peschken, 'The Berlin Miethaus and Renovation', in *Architectural Design*, 1984. Het Miethaus of de Mietkaserne is van origine een burgerlijk of handwerkershuis met eigen bedrijf. Het kent vervolgens chique en proletarische toepassingen.
2. Werner Hegemann, *Das steinerne Berlin. Geschichte der grössten Mietskaserne der Welt*, Berlin 1930, 505 pp. Deze omvattende stadsgeschiedenis staat in het teken van de hoofdstadgedachte die haar dichte pakking zou moeten openbreken.
3. Ed Taverne, 'Een schone stad, proeve van een

planningshistorische studie met dubbele bodem, in *Wonen/TABK* 16-83. Prof. Taverne nodigt uit tot een herziening van het beeld wat door de modernen is opgeroepen van de 19e eeuwse planning, die niet alleen onder vervalsing door afkeuring, maar ook onder onbekendheid als gevolg daarvan lijdt. Deze planning vervolgde wel degelijk economische en hygiënische doelen, gaf intussen romantische ideeën niet prijs. De modernen van het eerste uur waren nog welbekend met de 19e eeuw, zie hiervoor ook: Ed Taverne, 'Modernisme en Monumentenzorg' in *Wonen/TABK* 3-83.

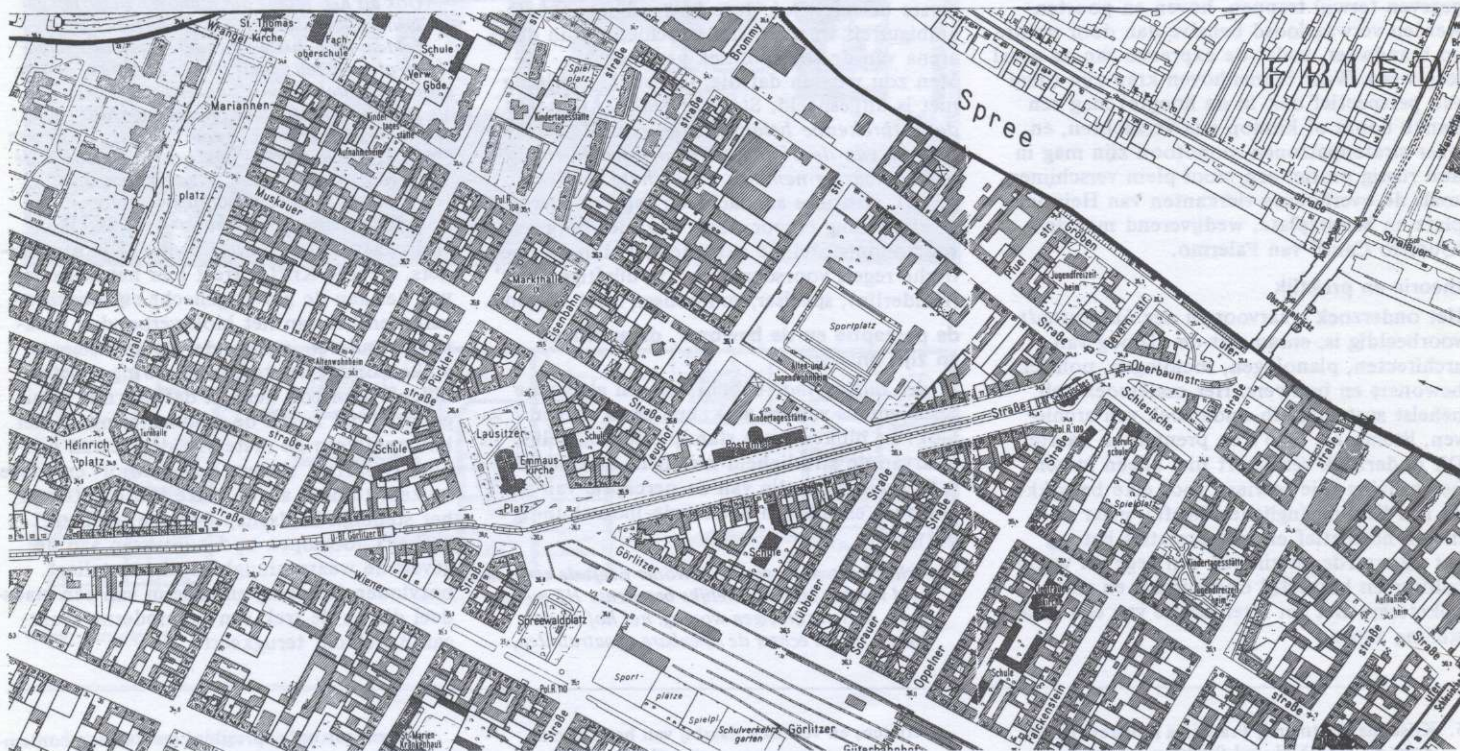
Men leest daar dat een modern architect als J.J.P. Oud de architectuurgeschiedenis nodig heeft om te voorkomen dat zij, teruggetrokken op technische en utilitaire eisen zich overgeeft aan wezensvreemde esthetiek (wat hij de Stijl aanreikt). Overigens neemt Taverne zelf geen afstand van de agressie tegen de 19e eeuwse architectuur. Zou analyse van de versprongen verticale gevelassen in het boulevardblok te Scheveningen of van de afgeronde horizontalen in Kiefhoek en Hoek van Holland hem niet milder stemmen ten aanzien van de topologie en morfologie van de 19e eeuwse straathuizen?

(boven) Berlijn.

(rechts) Die Luisenstadt; deel van kaart door Liebenow uit 1867.

(onder) Kreuzberg, met onder andere Wrangelstraße, Schlesische Straße en Heinrichplatz, 1974. Schaal 1:10000.

Als men het verleden citeert en contextueel welvoeglijk wil zijn, dan ook, schrijven Bascòn-Borgelt en Ganssaage, helemaal nauwgezet, specifiek, gevarieerd en in de breedte zin van het woord, ontwikkeld – evenzeer een aandenken als een nadenken.

Aangezien zowel reflectie als nostalgie de stadsvernieuwing en de stadsgeschiedenis als enige vermogen te verenigen, en de drang om na te denken over het 20e eeuwse futurisme en utopisme samengaat met de terugkeer op het traject van die eeuw van vooruitgang en anticipatie die eraan voorafging, moet een studie als *In der Luisenstadt* wel dubbelzinnig blijven⁴. Ze is een positie à la Rossi nabij, die het 'fatto urbano' in zijn permanentie stijft, in zijn reductie behoudt, in zijn invariantie opheft en dingen van eeuwige waarde bewaart – maar ze aarzelt.

Ze is evenmin ver van een late, late CIAM (Team X) die het stedelijk proces in zijn organiciteit stimuleert, in zijn dynamiek sterkt, in zijn diversiteit voorziet en meegaat met de eigen tijd zonder van vroeger iets te redden – maar ze aarzelt. Men zou voor de eerste positie kunnen kiezen en de tweede openlaten.

Als het Miethaus namelijk oorspronkelijk het type is van het twee-, drie- of meervleugelige stadshuis dat zich niet als adellijk paleis in de breedte met vleugels en voorhof, maar achter een vrij smalle gevel in de diepte met dwarsvleugels en binnenhoven ontvouwt waar de hoofdbewoner eigenaar van een bedrijf, vader van een familie, en heer is van knechten en bedienden, terwijl zich vóór de rookkamer en de 'Zimmer der Dame' bevinden, midden, uitkijkend op het achterhof, het

gezin knusheid zoekt, en achter personeel en oudere kinderen hokken, dan is het toch twijfelachtig of de opdeling, eerst in etages, spoedig in 2-kamerwoningen en zelfs 1-kamerwoningen met fornuis (de waterclosets op de trapborden), niet een perversie is die het Miethaus, veel méér dan de propaganda

4. Ondubbelzinnig en ongeneerd voortgezet vindt men een pleidooi voor nieuwe zakelijkheid in het juryrapport van de Maaskantprijs 1980, uitgereikt aan het Rotterdamse Oude Westen. De wissel getrokken op het modernisme blijkt ongeldig. Interessant zijn in het Oude Westen namelijk thans de postmoderne projecten van Hammel, Buitert en Girod, die, indirect, zijn geïnspireerd door de ornat kwaliteiten van de neorenaissance en door de perspectivische kwaliteit van de lange straten die dwars staan op de representatieve winkelstraten. De anderen doen niets dan hierop inbreuk maken.

voor strokenbouw of tuinstad, heeft vernietigd, en nog bedreigt, en zou men zich moeten afvragen of een abstract doch kuis archetype ervan ons niet, méér dan een concreet maar schaamteloos amalgaam van de verwording ervan, zou leren over het wezen ervan en het worden waarvoor het aldus openstaat in beginsel zou definiëren.

De alternatiefbepeler van strokenbouw en tuinstad immers verwierp het Miethaus omdat het uitgewoond was. Dat was terecht en dat was geen vooroordeel.

Wanneer dan het behoud van het Miethaus wordt bepleit is het dan om méér dan de overigens legitieme raison van goedkoopte? Glorificatie is nodig die in nostalgie mag zijn gedrenkt, door reflectie mag zijn belicht. Archetypisering moet de nostalgie raffineren, de essence met reflectie parfumeren.

De reine poëtië van het Miethaus is, zou men denken, wel de weerspanning van 'oppervlakkige' straatgevel en 'diepe' hoven. Met deze stelling bestrijdt men de door onze auteurs gevreesde 'Entkerning' van het blok alsmede de opoffering van de straat aan de auto. De architectonische eenheid van het Miethaus is, zou men vervolgens moeten stellen, uiteengereten doordat voorkant en achterkant aan uiteenlopend gebruik zijn uitgegeven terwijl trappen, hoven en poorten werden verwaarloosd behalve dan door politie en brandweer, zodat de expressie van de gevel leeg werd. Waar binnenhoven krap zijn (diep van perspectief ook in de hoogte) mag een slanke boom of klimop iets verzachten, en waar stratenpatronen monotoon zijn mag in hun rustig profiel een mooi plein verschijnen, zoals de overhoekse vierkanten van Heinrichplatz en Moritzplatz, wedijverend met de 'Quattro Canti' van Palermo.

theorie en praktijk

Het onderzoek waarvoor *In der Luisenstadt* voorbeeldig is, entameert de dialoog van architecten, planologen, sociologen, politici, bewoners en bouwers. Het onderzoek zelf behelst systematisch onderzoek van archieven, literatuur, foto's en prenten en kaarten. Dit onderzoek resulteert niet alleen in een beschrijving (die sowieso voor elke betrokkene iets 'Unumgängliches' heeft), maar ook in een normatief en interpretatief betoog dat de waarde en zin van een gegeven wooncultuur en bouwstijl ondervraagt en niet koketteert met het interessante van een vraagstelling alleen.

Schlesische Straße 40-46 (rond 1900).

De, helaas niet meer verkrijgbare, *Berlin Atlas zu Stadtbild und Stadtraum*⁵ ging wat het laatste betreft verder, minder diep wat het eerste betreft. Ook deze balans hoort tot de ambiguïteit waaraan stadsgeschiedenis in de arena van de stadspolitiek gewaagd zij. Men zou wensen dat die dialectiek voorlopig niet is uitgespeeld. Stelt de *Berlin Atlas: Uit de ontbrekende belangstelling voor de architectuur van de 19e eeuw* resulteert de thans overal waar te nemen onzekerheid (Heft 1, p. 62), positieve aandacht en gepassioneerde belangstelling ervoor staan nog niet borg voor onomstotelijke zekerheid. Laten zij poëtische regels voorschrijven, 'in dürrer Zeit' (Hölderlin), speelser, en intenser, inzet vergend.

de perceptie en de bewoner, de architect en zijn ontwerp

In der Luisenstadt belicht, na een algemene geschiedenis van de wijk, een plein en een blok. Er blijken twee standpunten mogelijk waarvan de strijdigheid niet licht met elkaar is te verzoenen: die van de perceptie van de bewoner en die van het (stede-)bouwkundig ontwerp.

'In het bewustzijn van de bewoner heeft de eenheid van het blok nauwelijks betekenis. Hijervaart, buiten zijn eigen woning, het hof en de burens, vooral echter de openbare straatruimten,

d.w.z. het tegenoverliggende huizenfront en verdere straatruimten die hij, al naar gelang zijn dagelijkse behoeften, doorloopt.

Ook als het 'blokje om gaan' een in Berlijn gebruikelijk gezegde is, het gebeurt toch maar zelden. De buurt wordt veeleer vanuit straten en pleinen dan vanuit blokken ervaren. Anders is het gesteld met de ontwerper.

De prijsvraag die voor onderhavige historische studie uitgangspunt is, concentreert zich op een blokeenheid met het doel het wonen ook in de directe woonomgeving te verbeteren, d.w.z. ook in de achter de voorhuizen gelegen half private, half openbare hoven. (p. 107).

Weliswaar zijn de gevels naar alle kanten anders. Debold-Kritter treft hier het schisma van het aan de gevels gehecht esthetisch ervaren en het aan het blok verbonden praktisch reguleren, waaronder de 19e eeuwse wijken onder de stadsvernieuwing moeten lijden⁶. Men zou denken dat het niet is uitgesloten dat zowel de woonervaring als het bouwontwerp de mate van diepte van het blok (poorten, stegen, hoven, voor- en achterhuizen, tuinen) als de mate van diepte van het stedelijk landschap (straten, pleinen, parken) doorlopen opdat intussen aan de gevels de waarspanning niet ontvliegt, ontvloten bekoring en geheim van een stadsdeel die na de trek van de moderne avantgarde wellicht terugkeert?⁷

5. Kristiana Hartmann, Franziska Bollerey, *Berlin Atlas zu Stadtbild und Stadtraum*, Hrsgb. Senator für Bau und Wohnungswesen, 1973, Joseph Paul Kleihues dir., Heft 1 & 2, Charlottenburg, Kreuzberg.

6. Ton Verstegen, 'Het binnenterrein als opnieuw verworven territorium' in *Wonen/TABK* 2-83, vertelt ons niets over straat en plein en eigenlijk ook niets over het karakter van het huis. Het blok is een massa.

Verstegen aarzelt tussen een openbaar binnenterrein en privétuinen, vindt het jammer dat ontwerpers van de laatste af moeten blijven, en kiest dan voor het superblok dat in de 19e eeuwse wijken groen leven zou moeten inblazen. Hij handhaaft onverkort de hygiënische kritiek op het verdichte achtererf en de morele kritiek op de representatieve gevel. Dit artikel mist de topografische specificiteit die *In der Luisenstadt* zo uitstekend maakt.

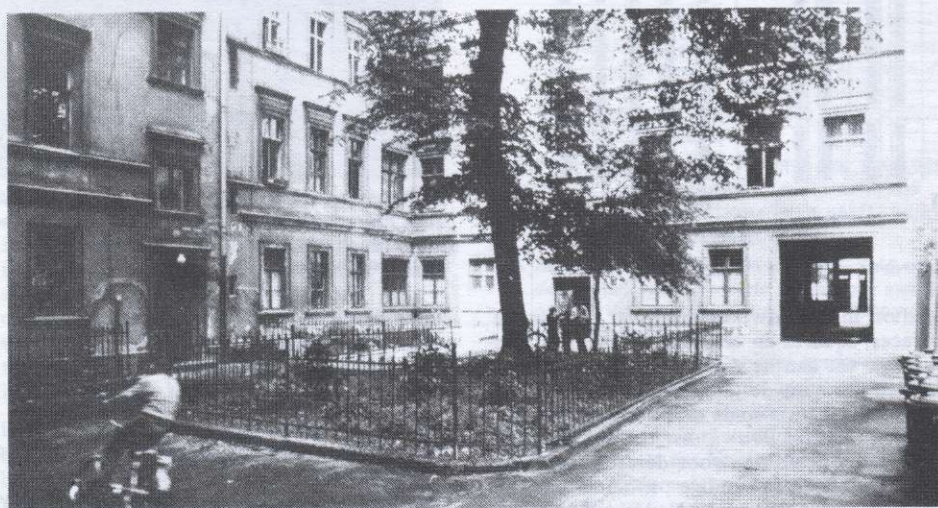
7. Onder het motto *Städtebaun heisst mit dem Hausmaterial Raum gestalten* (A.E. Brinckmann) schrijven Henk Engel en Jan de Heer in *O7* (voorjaar 1984) over *Stadsbeeld en massawoningbouw*. Zij nemen een modernistisch standpunt in dat zij noch overstijgen, noch

verlaten; en verhalen daarbij van het lot van de architectuur wanneer zij cellulair wordt. Dan wordt het huis vernietigd, lost de stad in ritmen op; een cel presenteert zich immers niet, is -voor ons- onzichtbaar, pulseert, is echt organisch en dus anti-esthetisch. Het betoog van Engel-de Heer is zo subtiel, dat de vereenzelviging van de auteurs met hun bronnen volmaakt lijkt. Zij spinnen hun redenering bij de belijdenissen van de moderne beweging, zij blijven de 19e eeuw valselijk beschuldigen en miskennen: *De massawoningbouw viel buiten het kader van de architectonische werken zoals die in de idealistische esthetieken via het concept van het gesloten kunstwerk werden omlijnd* (p. 10), terwijl de straatgevel juist een 19e eeuwse ontwikkeling vertoont waarbij het individuele (huur)huis zich schaart in een rij. Nog steeds verwerpen zij de ornaat gevel en haten zij de monumentale ruimtevlucht. Terecht, en dat is in het kader van stadsvernieuwing belangwekkend, wijst het artikel er op dat de modernen verwikkeld waren in een debat met de 19e eeuw, dat hun blanke en nette klaarheid zich verhiel tot de eclecticismische stijlen, tot de art nouveau en tot de jugenstil die hun voor-

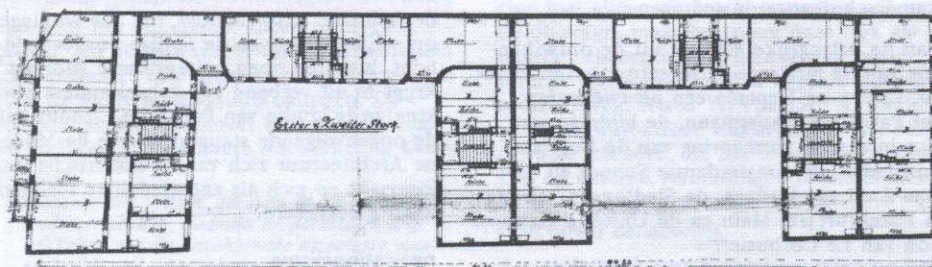
gingen, tot het expressionisme dat hun contemporain was. Ja, de wijze waarop de moderne beweging schoon schip wenste te maken met de architectuur reflecteerde op de uitdrukkingswijzen waaraan ze zich wel niet meer verplicht achtte, maar die ze als taal nog verstond. Onterecht is dan de onproblematische aanhanke-lijkheid van de auteurs aan deze voorhoede van weleer. De atomisering van het huis, de onttovering van de gevel, de ontluistering van de straat, de metastase van de cellulaire organismen, de generalisering op reductie, de extensie op evacuatie volgend, ze zijn alle fataal geworden! (Of banaal ingekapseld in de kleinschaligheid.) De anti-esthetiek van de gemotoriseerde massa's heeft toch de straling van gezondheid, de glans van machines, de fascinatie van snelheid allang verloren? Hun verslaving aan die heroïne is weliswaar afgekickt, hun wereldbeeld heeft haar aura nog niet hervonden. Het is dan wellicht de cleane functionalist die dit onberoerd laat, onze auteurs stellen echter vormgeving wel degelijk op beweging wijze aan de orde: *Er is alleen iets te bereiken* (namelijk in vormgeving, GWDV) *als de aandacht meer gericht wordt op het noodzakelijke dan op het overbodige en bijkomstige,*

Hoven Wrangelstraße 86, gezien vanuit het zuiden (1981).

Wrangelstraße 86

Wrangelstraße 86.

op het algemeen geldige in plaats van op het individuele, meer op het type dan op het detail. We zullen alle kracht nodig hebben om het nieuwe type tot stand te brengen en we kunnen tevreden en blij zijn als dat lukt. De zorg om het detail kunnen we gerust aan latere tijden overlaten.

Dit met W.C. Behrendt beleden geloof is bedrogen. De nazaten verdwaalden in de eendeloze plekloze dakloze ondramatische doorgroeiing en doorstroming van de open bebouwingswijze, waar Berlage of Oud, aan wie nog de opheffing van de historische architectuur in een subliem beeld voor ogen stond, door van Eesteren of van der Broek, die het om haar afschaffing was te doen, zijn vergeten, wanneer de 19e eeuw al geen uitdaging meer vormt.

Deze architectonische tegenstelling van diepe ruimte en vlakke wand zou een mooie begoocheling zijn, waarom men zucht als zij de worsteling ensceeneert van stedelijke infrastructuur en woonstandaards die, zolang de dynamiek van de eerste de rust van de andere verdrukt, of zolang de zelfgenoegzaamheid van de tweede een domper zet op de levendigheid van de eerste, maar niet tot een cultuur van enige duurzaamheid komt; en waarom men lacht als zij de nogal stijve en stroeve dialectiek van huurwaarde en gebruikswaarde, zowel in stedelijke als in huiselijke zin, te kijk zet in haar ijdelheid. De taak esthetische en ethische paradoxen in een dynamische beschaving op te lossen of tenminste expressief te verzinnebeelden, blijft, n'en déplaise het prefix 'post', modern.